

НЕОВИЗАНТИЈСКИ ТИПСКИ ПРОЈЕКТИ ЗА ЦРКВЕНЕ ГРАЂЕВИНЕ У СРБИЈИ

Током последње две деценије 19. века, ученици бечког архитекте Теофила Ханзена,¹ Светозар Ивачковић, Јован Илкић, Душан Живановић и Владимир Николић, изградили су у Србији и Војводини низ значајних сакралних објеката у неовизантијском стилу. Међу њима посебно место заузимају репрезентативне црквене грађевине: Ивачковићеве цркве - Преображенска у Панчеву (1874-78) и св. Петра и Павла у Јагодини (1899), затим црква св. Ђорђа у Крушевцу Д. Живановића (1890-1904) и Илкићева црква св. Тројице у Параћину (1894), као и мање цркве-капеле: капела Хариш на гробљу у Земуну (1875) и црква св. Николе на Новом гробљу у Београду (1890-93), обе изграђене по пројекту С. Ивачковића и капеле на гробљу у Сремским Карловцима (1891-1904) и Меленцима (крај 19-почетак 20. века), грађене по пројекту В. Николића. Осим тога, ови архитекти су по службеној дужности у Министарству грађевина учествовали у изради типских пројеката за мање цркве, који су потом упућивани на извршење појединим црквеним општинама у Србији.²

Важан извор података о типским пројектима за неовизантијске црквене грађевине у Србији јесте Аутограф С. Ивачковића из 1887. године, који се чува у Архиву САНУ,³ као и низ Ивачковићевих текстова

¹ Опширније о Ханзену, Ханзеновим српским ученицима и неовизантијској архитектури в. Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, (рукопис), Архив САНУ, 14410, 535-570; Ж. Шкаламера, *Обнова «српског стила» у архитектури*, ЗЛУМС 5, Нови Сад 1969, 206-207; М. Јовановић, *Теофил Ханзен, «ханзенатика» и Ханзенови српски ученици*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985, 256; В. Мајсторовић, *Дела Ханзенових ученика*, in Б. Стојков, З. Маневић (eds.), *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Београд 1995, 180-189; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 1997, 35-64; Д. Маскарели, *Илкићев пројекат за епархијски дом у Нишу – пример неовизантијских стремљења у новијој српској архитектури*, Ниш и Византија. Научни скуп. Ниш, 3-5. јуна 2002. Зборник радова 1, Ниш 2003, 141-152.

² Арх. Владимир Николић, чија је делатност углавном везана за подручје Војводине, у до сада познатим изворима и литератури се не помиње у вези са типским пројектима за неовизантијске цркве у Србији.

³ Архив САНУ, 7553/28, 197-204.

Сл. 1. С. Ивачковић, црква св. Петра и Павла у Јагодини, 1899, стара разгледница (власништво Милоша Јуришића)

Fig. 1. S. Ivacković, the Church of Saints Peter and Paul in Jagodina, 1899, old picture postcard (property of Miloš Jurišić)

објављених током прве половине деведесетих година 19. века у Српском техничком листу, гласилу Удружења српских инжењера и архитеката.⁴

Ивачковић у Аутографу помиње значајан број типских пројеката за црквене објекте које је израдио у служби Министарства грађевина и упутио их на извршење појединим црквеним општинама: цркве грађене према истом плану - у Марковцу (некада Старом Хаџибеговцу) код Велике Планае и цркву св. великомученика Димитрија у Лесковцу код Београда (1883), цркву у Кални код Власотинца (са Ј. Илкићем), цркву у Градашници која представља прераду цркве у Кални, цркву у Врбици код Књажевца (са Миланом Капетановићем), цркве грађене према истом плану - св. Илије у Вранићу код Београда, св. Николе у Грабовцу код Београда и цркву у Чукојевцу, цркву у Каони (са Ј. Илкићем),⁵ цркву у Црнојци, цркву Преображења у Сокобањи (са Д. Живановићем, све из 1884), цркве грађене према истом плану - у Гунцатима код Крагујевца,

Засавици и Рудној Глави код Неготина (све из 1885) и цркву у Расници код Пирота (1886). У Српском техничком листу Ивачковић је представио сопствене типске пројекте за цркве у Гунцатима код Крагујевца и Расници код Пирота, као и пројекат Ј. Илкића за цркву у селу Жлну код Књажевца.

Пројекат за цркву у селу Жлну код Књажевца Ј. Илкић је израдио уз консултације са Александром Бугарским и предао Министарству 31. октобра 1883. године. Овај пројекат, који представља Илкићев први рад у државној служби упућен је на извршење и у Јасику код Јагодине, Звечку код Обреновца и Враново код Смедерева, док је пројекат за цркву у Кални код

⁴ С. Ивачковић, *Црква у селу Гунцати*, СТЛ 5, Београд 1893, 109-110; Id., *Црква у селу Жлни*, СТЛ 1, Београд 1894, 1-3; Id., *Црква у селу Расници*, СТЛ 3, Београд 1894, 47-50; Id., *Црква на Новом гробљу у Београду*, СТЛ 3, Београд 1895, 41-43.

⁵ Феликс Каниц говори о цркви св. Михаила у Каони код Шапца, која је изграђена 1892. године у византијском стилу. В. Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво. Од римског доба до краја XIX века*, 1, Београд 1989, 431.

Власотинца израдио Ивачковић 1884. године, прерадивши Илкићев пројекат за цркву у селу Жлну. Жлне је било узор и за пројекат цркве у Врбици код Књажевца, који је Ивачковић израдио исте године са М. Капетановићем.⁶

Црква у селу Жлну грађена је током 1889. и 1890. године. Радове су извели предузимачи из Књажевца Лазар Јовановић, Стеван Сибиновић и Младен Миленовић.⁷ Црква је једнобродна, са отвореном припратом, без куполе и са апсидом изнутра полукружном, а споља тространом. Розета на прочељу, издужени уски прозори са лучно завршеним оквирима и торњићи као завршеци пиластара који фланкирају бочну фасаду, представљају наглашена обележја неовизантијске архитектуре. Црква у Жлну, за разлику од великог броја црквених грађевина које су пројектовали Ханзен⁸ и његови српски ученици није крстообразна - у својој основи и елевацији не садржи форму тзв. «грчког» крста.

Ивачковић описује и технику грађења цркве у Жлну, чији су темељи и сокл грађени од ломљеног камена, а зидови и сводови од опеке. Црква је споља омалтерисана, уз коришћење карактеристичне двобојне полихромије, алтернатије хоризонталних пруга црвене и окер боје, која треба да асоцира на византијску архитектуру.

При изради типских пројеката за неовизантијске цркве по мањим насељима у Србији често се догађало да на изради једног пројекта ради више архитеката, да један архитекта преузме успео пројекат свог колеге и по потреби га поново примени или да на самом терену дође до измена пројекта. Ни самом Ивачковићу није била позната судбина свих типских пројеката које су он и његове колеге израдили и упутили на извршење

Сл. 2. Д. Живановић, црква св. Ђорђа у Крушевцу, 1890-1904, стара разгледница (власништво Милоша Јуришића)

Fig. 2. D. Živanović, the Church of St George in Kruševac, 1890-1904, old picture postcard (property of Miloš Jurišić)

⁶ С. Ивачковић, *Црква у селу Жлни*, СТЛ 1, Београд 1894, 3.

⁷ *ibid.*

⁸ Позната Ханзенова остварења у духу неовизантијске црквене архитектуре су црква у Лавову (1855), евангелистичка капела у Мацлајнсдорфу (1857), црква на гробљу у Кежмарку (1873) и гробна капела кнеза Штирбеја.

Сл. 3. Ј. Илкић, црква св. Тројице у Параћину, 1894, стара разгледница (власништво Милоша Јуришића)

Fig. 3. J. Ilkić, the Church of the Holy Trinity in Paraćin, 1894, old picture postcard (property of Miloš Jurišić)

српским црквеним општинама. За цркву у Врбици код Књажевца знао је да је грађена током 1890. и 1891. године, док је црква у Вранову код Смедерева довршена 1893. године. Ивачковић није имао података о судбини пројеката упућених у Калну код Власотинца, Јасику код Јагодине и Звечку код Обреновца, нити о томе да ли је према пројекту за Жлне грађена још нека црква осим оних које је навео.⁹ Архитекта Зоран Јаковљевић је утврдио да цркве у Вранићу и Грабовцу код Београда нису грађене према истом плану као што то тврди Ивачковић¹⁰, а снимио је и цркву св. Тројице у Баћевцу код Београда, која је, иако је њен аутор непознат, изграђена у неовизантијском стилу.¹¹ Историчар архитектуре Александар Кадијевић уочио је да је црква у Дрену код Београда из 1896. године, чији аутор за сада, такође, није познат, веома слична цркви у селу Жлне.¹²

Историчар уметности Ненад Макуљевић је, проучавајући у Архиву Србије архивску грађу црквеног одељења Министарства просвете, пронашао податак да је Ивачковићев пројекат за цркву у Расници одбачен услед недостатка средстава за његову изведбу и да је 1903. године сачињен нови, јефтинији пројекат, као и да је предузимач Трајко Стефановић из Књажевца, настањен у Пироту, осим радова на овој цркви водио и радове на цркви у Градашници.¹³ Црква у Рудној Глави код Неготина није изграђена по предвиђеном централном крстообразном плану, истом као за цркву у Гунцатима код Крагујевца, већ по потпуно другачијем лонгитудиналном плану.¹⁴ Даља теренска истраживања свакако би пружила више података

⁹ *ibid.*

¹⁰ З. Јаковљевић, *Цркве српско-византијског стила на подручју Београда*, Гласник ДКС 18, Београд 1994, 165-170.

¹¹ *Id.*, *Црква у Баћевцу. На трагу националног стила*, Гласник ДКС 20, Београд 1996, 179-181.

¹² А. Кадијевић, *op. cit.*, 56.

¹³ Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године*, Лесковачки зборник XXXVII, Београд 1997, 42-43.

¹⁴ А. Кадијевић, *op. cit.*, 44.

о распрострањености, начину и квалитету изведбе ових типских пројеката.

Ивачковић је преко Српског техничког листа упутио 1894. године апелом окружним инжењерима Србије¹⁵ да му доставе податке о пројектима за сеоске цркве које су он и његове колеге упутили на извршење. Занимало га је да ли су цркве изведене, којим су све општинама послати планови и у каквом облику, ко су били предузимачи у случајевима где су објекти изграђени и да ли је рад предузимача и занатлија био задовољавајући. У овом апелу Ивачковић је изнео своју намеру да са техничко-конструктивне стране, а донекле и са уметничко-архитектонске, опише и објасни цркве нове у византијском стилу, које су већ подигнуте у Србији или су тек сада у грађењу.¹⁶

Према типском пројекту, као чији аутори се помињу С. Ивачковић и Ј. Илкић,¹⁷ изграђена је црква манастира св. Петке Иверице у Сићевачкој клисури, једнобродна грађевина, са полукружном апсидом и осмостраном куполом.¹⁸ Цркву су 1898. године изградиле инжењеријске јединице српске војске под надзором капетана Живојина Дамњановића. Може се претпоставити да је при извођењу радова дошло до одступања у односу на оригинални пројекат, с обзиром на то да ова црква делује доста рустично у односу на неовизантијске академске каноне, при чијој примени се чак и код једноставнијих композиција задржавају у спољној обради портици, розете, аркадни венци, двобојне фасаде, торњићи као завршеци пиластера и др. Неовизантијски утицај на цркви св. Петке Иверице у Сићевачкој клисури донекле се задржао у облицима узаних и издужених прозора са наглашеним лучним завршетком прозорског оквира, као и у обради доњег дела фасаде, где се хоризонталном поделом постиже ефекат сличан оном који има ханзенатска двобојна полихромија.

Сл. 4. С. Ивачковић, црква св. Николе на Новом гробљу у Београду, 1889-93, стара разгледница (власништво Милоша Јуришића)

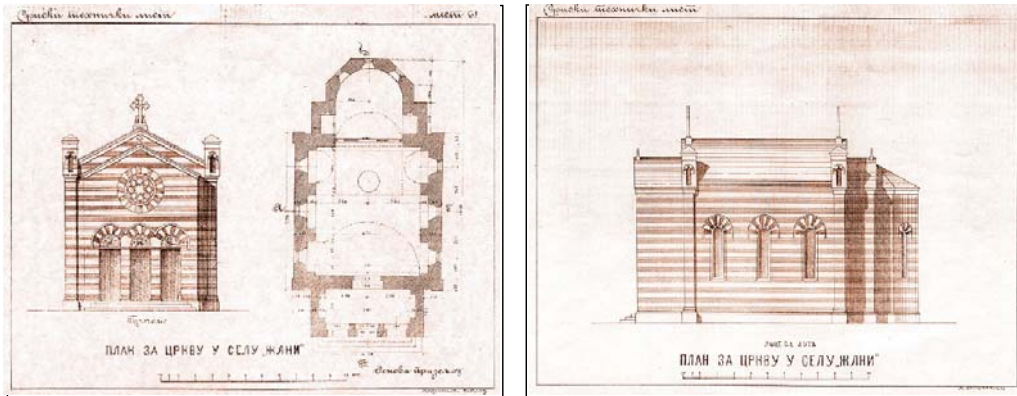
Fig. 4. S. Ivačković, the Church of St Nicholas at the New Cemetery in Belgrade, 1889-93, old picture postcard (property of Miloš Jurišić)

¹⁵ С. Ивачковић, *Колегама: окружним инжењерима*, СТИ 4, Београд 1894, 91-92.

¹⁶ *ibid.*

¹⁷ Т. Нешић, *Уклети манастир Обреновића*, Политика, Београд, 31. децембар 1991, 1. и 2. јануар 1992, 20; Јован Илкић, in З. Маневић (ed.), *Лексикон српских архитеката* 19. и 20. века, 74-76; Јован Илкић, in З. Маневић (ed.), *Лексикон српских неимара*, Београд 2002, 71-72.

¹⁸ М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 107-108.

Сл. 5. Ј. Илкић, црква у селу Жлну код Књажевца, 1883-1890, цртеж главне фасаде и основе.

Fig. 5. J. Ilkić, the church in the village of Žlno near Knjaževac, 1883-1890, the drawing of the main façade and the base

Сл. 6. Ј. Илкић, црква у селу Жлну код Књажевца, 1883-1890, цртеж бочне фасаде
Fig. 6. J. Ilkić, the church in the village of Žlno near Knjaževac, 1883-1890, the drawing of the flank front

Занимљиво је да су типски пројекти сеоских цркава, утврђени обрасци који су се по потреби понављали, добили у досадашњој историографији готово исто толико значајно место колико и монументална градска здања, као што цркве у Панчеву, Јагодини, Параћину и Крушевцу. Овоме су знатно допринели Ивачковићев текстове објављени у Српском техничком листу, који се не свде само на представљање одређеног пројекта већ пружају и изванредан број података о Ивачковићевим схватањима црквене архитектуре, а увек су праћени и плановима грађевине о којој писац говори.

Пишући 1893. године у Српском техничком листу о пројекту за цркву у Гунцатима, која је изграђена исте године, Ивачковић објашњава концепт који је применио при пројектовању и изградњи репрезентативних градских објеката као што је капела Хариш у Земуну, Преображенска црква у Панчеву, црква св. Николе на Новом гробљу у Београду и црква св. Петра и Павла у Јагодини. Овакве цркве са препознатљивим неовизантијским одликама, чија основа има облик тзв. «грчког» крста, Ивачковић назива «гамадним» због тога што оба зида која чине унутрашњости рогљеве а споља кутове подсећају на слово Гама тј. ћирилично слово Г.¹⁹

С. Ивачковић је пројектовао и цркву св. Илије на Хисару код Лесковца (1889), цркву св. Пантелије у Малом Црнићу (1893), цркву у Божевцу код Пожаревца (1892-93), цркве у Великом Лаолу и Белој Цркви (1895-1900) и цркву у Даросави. У неовизантијском маниру обновио је храмове у Јарушици код Крагујевца (1892-93), Смедеревској Паланци и Остружници. Ј. Илкић је 1907. године пројектовао са неовизантијским

¹⁹ С. Ивачковић, *Црква у Гунцатима*, СТЛ 5, Београд 1893, 109-110.

Сл. 7. С. Ивачковић, Ј. Илкић, црква манастира св. Петке Иверице у Сићевачкој клисури, 1898. (фотографисао др Видосав Стојановић)

Fig. 7. S. Ivačković, J. Ilkić, the Church of the Monastery of St Paraskeve of Ivirion in the Gorge of Sićevo, 1898 (photographed by Professor Vidosav Stojanović, PhD)

Сл. 8. Ј. Илкић, звоник и припрата старе цркве св. Духа у Крагујевцу, 1905. (фотографисао арх. Ненад Терзић)

Fig. 8. J. Ilkić, the bell-tower and parvis of the old Church of the Holy Spirit in Kragujevac, 1905 (photographed by the architect Nenad Terzić)

елементима припрату и звоник цркве св. Духа у Крагујевцу. Д. Живановић је пројектовао цркву у Лозовику (1886), Вражогрнци (1887), Великој Крсни (1889), Бојнику код Лесковца (крајем 19. века), затим цркве у Трстенику, Радујевцу и Кучеву (завршене почетком 20. века), као и цркву св. Тројице у Бања Луци (1924-1939).

Одјек делатности Ханзенових српских ученика представља и капела Ћеле-куле у Нишу, коју је 1892. године пројектовао Димитрије Т. Лeko. Ова тешка, кубична грађевина својом блоковитошћу, обрадом фасада, портицима, аркадама и розетама асоцира на неовизантијске концепције.²⁰ Међутим, у српској црквеној архитектури преовладао је до краја прве деценије 20. века неоморавски стил, док је академски и еклектичан неовизантијски стил, потпуно интернационалан у својој суштини, одбачен као неадекватна основа за даљи развој националног стила. Истраживања архитектуре новијег доба у Србији, која су интензивирани током последње две деценије, истичу стварни значај ове епизоде у развоју српске архитектуре.

²⁰ А. Кадијевић, *op. cit.*, 60-61.

Draginja Maskareli

**NEO-BYZANTINE STANDARD DESIGNS OF ECCLESIASTIC
CONSTRUCTIONS IN SERBIA**

During the last two decades of the 19th century, the architect Svetozar Ivačković published in „Srpski tehnički list“ a series of texts, which not only contained the data on the Neo-Byzantine standard designs of ecclesiastic structures in Serbia, but explained the comprehension of ecclesiastic architecture that Ivačković and his colleagues developed under the influence of Neo-Byzantine ideas of the Viennese architect Theophile Hansen.

The text of S. Ivačković on the realized project of the church in Guncati near Kragujevac explains the concept applied in designing and building representative urban structures, such as the Hariš Chapel in Zemun, the Church of Transfiguration in Pančevo, the Church of St Nicholas in the New Cemetery in Belgrade and the Church of Saints Peter and Paul in Jagodina. For such churches, with recognizable Neo-Byzantine characteristics and with the foundation in the form of the so-called „Greek“ cross, Ivačković uses the term „gamma-shaped“ („*gamadni*“), since „both walls that form polyhedral angles in the interior and corners in the exterior resemble the Greek letter gamma“, that is, the Cyrillic letter „Г“.

Ivačković also writes about Jovan Ilkić's project of the church in the village of Žlno near Knjaževac, which, unlike numerous ecclesiastic buildings designed by Hansen and his Serbian followers, is not *cruciform* - that is, it does not have the shape of the „Greek“ cross in its base and elevation. It should be noted that the church of the Monastery of St Paraskeve of Ivirion, located in the Sićevo Gorge and built according to the standard design of S. Ivačković and J. Ilkić, also belongs to this type of single-nave structures.

Significant ecclesiastic constructions built in Serbia after the Neo-Byzantine style include Dušan Živanović's Church of St George in Kruševac and Ilkić's Church of the Holy Trinity in Paraćin, as well as the structures designed by Vladimir Nikolić in Vojvodina, the chapels of the cemeteries in Sremski Karlovci and Melenci.